

DR. M. CSÁSZÁR ZSUZSA*

A MAGYAR–BALKÁNI KAPCSOLATOK EGYES DIMENZIÓI A 21. SZÁZAD ELEJÉN

ABSTRACT

During the Hungarian EU Presidency the Western Balkan has been a priority in the forefront of the Hungarian and European foreign policy. Nowadays we should notice that there is a new, developing sub-system in the Balkan area, where Hungary will play an important role. Our relationship with the region is identified by the past connections, with other ethnic groups situations (especially on the Serbian-Hungarian relations) and the fact that Hungary could become a facilitator Euro-Atlantic integration, which seems to be the only solution for the region. The task of politics is to create the opportunities in the area of permanent and effective presence, and ensuring the institutions and provide the experience of integration by experts. In the present study, we undertake an analysis of cooperation in different scenes, with particular attention to the economy, which are related to the Western Balkans, such as Serbia, Croatia, Montenegro, Macedonia.

Magyarország balkáni kapcsolatai történetileg mélyen beágyazottak, egészen a magyar honfoglalást megelőző időszakra nyúlnak vissza. A kapcsolatok szakaszait tekintve megállapítható, hogy intenzitásuk változó a mindenkori magyar bel- és külpolitika valamint az európai nagypolitika függvényében. A téma feldolgozása a 17/18. századtól kezdve kerül a magyar tudományosság érdeklődésének középpontjába, különösen a 19. században fordul kiemelt figyelem a térség felé, s a 20. században egészen 1948-ig folytatódik. Az 1990-es évektől, a bipoláris világ megszűnését, valamint Jugoszlávia felbomlását követően újra nagyobb érdeklődés övezi a térséget. A magyar politikai földrajz figyelme is a régió felé irányul, ezt jelzi a Balkánnal kapcsolatos kutatások történetét¹ és a magyar–balkáni kapcsolatok jellegét feldolgozó² alapmunkák sora.

Köztudott, hogy Magyarország geostratégiai szerepe a kétpólusú világ felbomlását követően átalakult, bizonyos értelemben növekedett. Az Európai Unióhoz történt 2004-es csatlakozásunk révén külpolitikai mozgásterünk kibővült, az euro-atlanti elkötelezettség azonban egy sor kihívást, feladatot és lehetőséget jelentett/ jelent az ország számára. Különös jelentőséggel bír számunkra az a tény, hogy az EU a délkelet-európai nyitás mellett döntött, s ez nemcsak a Kelet-Balkán (Románia, Bulgária) irányába való fordulást, majd felvételüket jelentette, hanem a nyugat-balkáni országok integrációjának előkészítését is. Ebben az igen hosszú és gyötrelmes folyamatban komoly szerepet vállalhat Magyarország, kérdés, hogy sikerül-e mind a magyar külpolitika mind a magyar társadalom figyelmét a térség felé fordítani. Az alábbiakban felvázolt kapcsolati relációk azt jelzik, hogy az együttműködésnek még korán sincs minden területe kiaknázva; hogy máig hiányzik a magyar közgondolkodásból annak felismerése, hogy milyen óriási lehetőségek előtt áll Magyarország, ha intenzívebben fordul a Balkán felé; hogy kicsoda komparatív előnnyel járhat, ha befektetéseivel elsőként jelenik meg a térségben. Bár félő ez utóbbról már a legtöbb nyugat-balkáni országban lemaradtunk, hiszen nemcsak az osztrákok, görögök, törökök (iszlám kapcsolataikon keresztül pl. BiH-ban) és szlovénok, hanem a nyugat-európaiak is megelőznek bennünket.

* PhD, egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet.

1. táblázat. A magyar–balkáni kapcsolatok történetének legfontosabb szakaszai

Korszak	Időpont	Kapcsolatok jellege
A honfoglalás előtti időszak	VI–IX. század között	tájékozódás, kapcsolatkeresés
A honfoglalás és az államalapítás közötti korszak	IX–X. század között	kalandozások
Árpádházi és vegyesházi királyok kora	XI. századtól a XV. század végéig	házassági kapcsolatok, hatalmi törekvések, offenzíva
Az oszmán–török hódoltság időszaka	XVI. századtól a XVII. század végéig	defenzíva, balkáni népek migrációja a Kárpát-medencébe
A Habsburg birodalom stabilizációja Közép-Európában	XVIII. század	déli határvidék megerősítése, a magyar emigránsok, mint a kapcsolatok egyfajta közvetítő eleme
Osztrák–Magyar Monarchia	1867–1918	politikai és gazdasági expanzió
A két világháború közötti időszak	1920–1945	sérelmi politika, nemzetpolitikai célok
A bipoláris világ	1947–1989/1990	lehetőségek és alternatívák, majd konfliktusok és együttműködés
A rendszerváltó Közép- és Délkelet-Európa	1990-től	délszláv háborúk, stabilizáció, integráció

Szerkesztette: a szerző

A kapcsolatok tartalmi elemei

A magyar–balkáni kapcsolatok 21. század eleji időszakának feltérképezése a történeti források áttekintésén túl egy sor a recens kutatásokhoz szükséges vizsgálati módszer alkalmazását kívánja meg. Az elemzésbe bevont balkáni országok – Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Macedónia, Montenegró – többségének külképviseletét felkeresve interjúkat készítettem a nagykövetségek, a gazdasági képviselők (ITDH) vezetőivel, tisztviselőivel, elemeztem a kétoldalú kapcsolatokat rögzítő dokumentumokat, illetve az általuk készített jelentéseket, s betekinttem a magyar külügyminisztérium adattárának az egyes országokra vonatkozó irataiba is. A tanulmány csak a fentebb megnevezett országokkal összefüggő államközi kapcsolatok elemzésére vállalkozik, néhány esetben azonban utalás szinten a települések, az intézmények közötti együttműködés is elő kerül, mintegy jelezve, hogy a valódi kapcsolatok ezekben a relációkban alakulhatnak.

1. Horvátország

A térség államai közül kiemelt fontossággal bír Magyarország számára a Horvátországhoz fűződő jó viszony. Ebben közrejátszik a közös múlt, a több mint nyolcszáz év együttélés, amelyben a horvátok évszázadokra politikai és állami tekintetben összeforrtak a magyarsággal. Természetesen e hosszú „együttlét” során előfordultak kisebb-nagyobb konfliktusok, mint 1848-ban, de összességében a két fél viszonyát a békés egymás mellett élés jellemezte. Összeköti a két országot az egymás területén élő, a másik ország anyanemzetét kisebbségként képviselő két nemzetiség is, a magyarok illetve a horvátok. Mindkét fél érdekelt a balkáni stabilizációban és Horvátország mielőbbi uniós csatlakozásában.

Jugoszlávia felbomlása után Magyarország számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy geopolitikai érdekeinek érvényesítésében Horvátország meghatározó partnere lehet. A makroregionális prioritások mellett jelentős az igény a kétoldalú gazdasági és politikai kapcsolatok intenzív szinten tartására.³

Magyarország az elsők között ismerte el az 1991-ben függetlenné vált Horvátországot. Néhány nappal később, 1992 januárjában nagykövetségi rangra emelték a zágrábi magyar főkonzulátust és Budapesten megkezdte működését a horvát diplomáciai szolgálat is. Ma-

gyarország a délszláv háború sújtotta országnak segítséget nyújtott a lakóhelyükről menekülni kényszerülők befogadásában, majd a háborús károk sújtotta, magyarlakta területek helyreállításában (példaértékű a kórogyi református templom újjáépítése).

Az államfők, parlamenti elnökök, miniszterelnökök és külügyminiszterek a hivatalos látogatások mellett különböző nemzetközi, magyarországi és horvátországi rendezvényeken évente többször is találkoznak. Az együttműködés jeleként Eszéken 2002-ben megnyitották a Magyar-, majd ezt követően Pécsen a Horvát Főkonzulátust. Ugyan 2003 második felében kereskedelmi feszültségek keletkeztek a két ország között, amelyek miatt hazánk felfüggesztette a szabadkereskedelmi egyezmény egy részét, ez azonban nem zavarta meg a diplomáciai kapcsolatokat. A két kormány közötti viszonyban új fejezet vette kezdetét azzal, hogy 2006-tól rendszeressé tették az együttes kormányüléseket, amelyeket hol Magyarországon, hol Horvátországban tartanak meg, s témáik között kiemelt szerepet kapnak a közös fejlesztési lehetőségek. Ezek között fontosnak vélték az energetikai együttműködés összehangolását, a közlekedési infrastruktúra építését.

2009-ben a harmadik közös kormányülésen egyebek mellett aláírták az energetikai, a közlekedési és a természetvédelmi együttműködésről szóló dokumentumokat. A két kormányfő ellátta kézjeggyel azt a közös levelet, amelyet az Európai Bizottság elnökének címeztek az V/C. összeurópai közlekedési folyosó boszniai szakaszának megépítéséhez nyújtandó támogatásról. A két közlekedési miniszter pedig egyezményt írt alá az Ivándárda–Baranyavár (Branjin Vrh) autópálya-kapcsolat létesítéséről (amely a 2013 utáni fejlesztési időszakban valósulhat meg), szénhidrogéni-pari projektek kiterjesztéséről, a gázvezetékek összekapcsolásáról, ez utóbbi az Adria felől cseppfolyós gáz továbbítását is lehetővé teszi. A találkozó után mindkét fél úgy értékelte, hogy Európában is példaértékű a két ország stratégiai partnersége.

A két ország vezetése a gazdasági kapcsolatok fejlesztését prioritásként kezeli. Magyarországon a negyedik legnagyobb befektető Horvátországban, mintegy 1600 cég van jelen a külkereskedelmi kapcsolatokban, amelynek forgalma éves szinten meghaladja a másfél milliárd eurót. Hazánk EU-tagságával a korábbi szabadkereskedelmi megállapodást 2004. május 1-jétől felváltotta az EU és Horvátország közti kereskedelmi megállapodás. A magyar export az elmúlt években 30–35%-kal bővült, a horvátországi befektetők közt 2005-ben a 4. helyre került. Egyre több kis- és közepes magyar vállalkozás exportál, alapít céget, céloz meg befektetést, használja ki a szellemi, kulturális és fizikai közelségből adódó komparatív előnyt. Horvátországban az uniós szabályozás átvételével még tovább javulnak üzleti lehetőségeink.

2. táblázat. A magyar–horvát külkereskedelem áruszerkezete (M EUR)

Megnevezés	KIVITEL		BEHOZATAL		EGYENLEG	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Összesen	1 026,3	1 155,0	323,0	269,6	703,3	885,4
Élelmiszer, ital, dohány	99,9	137,3	45,3	78,5	54,5	58,8
Nyersanyagok	15,9	16,7	8,0	10,3	7,9	6,4
Energiahordozók	301,1	284,9	156,0	63,4	145,2	221,5
Feldolgozott termékek	285,4	331,1	82,1	91,1	203,3	240,0
Gépek, gépi berendezések	324,0	385,1	31,6	26,2	292,4	358,9

Forrás: KSH

A kétoldalú kapcsolatok tehát az elmúlt években dinamikusan fejlődtek. Horvátországba jelenleg évente több mint 1100 magyar cég viszi ki áruit, illetve több mint 400 importál onnan. A legfontosabb magyar exportcikkek közé az élelmiszerek, az ásványi termékek és

energiahordozók, a vegyipari, műanyag és gumitermékek, a gépek, berendezések, járművek tartoznak. Az import jelentős tételei az energiahordozók, polimerek valamint a cukor.

3. táblázat. Működőtőke-befektetések, 2004–2007 (M EUR)

Megnevezés	2004	2005	2006	2007
Horvát működőtőke-befektetés Magyarországon	3,8	-1,4	-2,3	44,9
Horvát működőtőke-állomány Magyarországon	3,5	5,8	4,8	123,1
Magyar működőtőke-befektetés Horvátországban	43,4	328,0	36,5	179,6
Magyar működőtőke-állomány Horvátországban	359,9	522,4	969,7	1 054,8

Forrás: MNB

Statisztikai adatok szerint 2008-ban 900 millió euró értékű magyar beruházás valósult meg Horvátországban, elsősorban a MOL INA-ban történt további részvényszerzésének köszönhetően. Ezzel az összes magyar befektetés értéke meghaladja az 2,1 Mrd eurót. A külföldi befektetők rangsorában Ausztria, Hollandia és Németország után Magyarország a 4. legnagyobb befektető. A befektetések elsősorban a kereskedelmi, idegenforgalmi és szolgáltatási ágazatokban valósulnak meg. Az elmúlt évben befejeződött az OTP Hrvatska feltőkésítése, a MOL által megvásárolt Tifon bővítette benzinkút hálózatát, a Trigránit megkezdte a zágrábi sport Arénához kapcsolódó bevásárló és szórakoztató központ építését, a Danubius Marina pedig folytatta tengerparti üdülő központjának bővítését. A magyar tőkebefektetések egyik speciális területét jelentik a magyar állampolgárok (elsősorban tengerparti) ingatlan vásárlásai. Ha összesítjük a nagybefektetőket, megállapíthatjuk, hogy a legjelentősebbek: a MOL, az OTP Bank és a Dunapack. Ezek mellett a Zalakerámia szaniter üzeme, a Fornetti látványépései, a Duna-Dráva Cement cementüzemei, továbbá a Dalmácia Holiday Kft. jachtkikötői, szállodái (Primostenben, illetve Hvar szigeti Jelsaban) említhetők. Új lehetőséget jelenthet a magyar iparnak az, hogy a horvát tengerpart, a szárazföldi nagyvárosok további fejlesztése elengedhetetlenné teszi környezetvédelmi beruházások megvalósítását, elsősorban az ivóvízellátás, a szennyvízkezelés, a lakossági hulladék feldolgozásának területén. Az export szempontjából a lakossági és turisztikai szektor fogyasztása miatt továbbra is perspektivikus ágazatnak tekinthető az agráripari termékek valamint a tartós fogyasztási cikkek kivitele.

A horvát tőke magyarországi jelenléte nem jelentős. A korábbi években az Agrokor megvásárolta a fonyódi ásványvíz-palackozót, illetve a Baldauf fagyfalgyárat, a Magma cég pedig két játék- és sportboltot létesített. Jelenleg Hollandia, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Lengyelország és Svájc után, 104 millió euróval a horvát befektetések hatodik legfontosabb célországa Magyarország.

A magyarok külföldi utazásainak kiemelt célpontja Horvátország. Az adriai-tenger hatalmas vonzerő a magyarok számára, a statisztikák szerint 2008-ban 326 ezer fő utazott a térségbe (ez a korábbi évhez képest visszaesés, de ennek ellenére a legnépszerűbb üdülőtérület továbbra is a magyar turisták számára). A tengerparti ingatlanvásárlások is összefüggnek az idegenforgalomban kiemelt szerepet betöltő Adria vonzerejével. Több kisebb magyar befektető jelent meg a tengerparton, de ennek eredményei ellentmondásosak, minden esetre a magyar-horvát kapcsolatok társadalmi méretű szélesítését segítik.⁴

A kormányzati együttműködés mellett a testvérvárosi kapcsolatok érdemelnek említést, különösen figyelemre méltóak a dél-dunántúli városok relációi a horvát településekkel. Egy 2007-es felmérés szerint azok a zömében hasonló méretű városok létesítenek kapcsolatot, amelyek vagy fizikailag is közel, a határra „szimmetrikusan” helyezkednek el (Barcs–Verőce, Mohács–Pélmonostor, Szigetvár–Szlatina, Pécs–Eszék) vagy hasonló funkciójúak (Fonyód–Novi Vindolovszki, Kaposvár–Kapronca).⁵

A kultúra területén is intenzív kapcsolat tapasztalható, igaz ez a kormányzati és a helyi közösségek szintjén egyaránt, ez utóbbi különösen a testvérvárosi és egyesületi relációban tapasztalható. A legutolsó, 2012-ig érvényben lévő munkaterv a művészek, tudományos és oktatási szakemberek cseréjét, és kulturális, oktatási intézmények együttműködését helyezi a középpontba. A kulturális kapcsolatokat színesíti a magyarországi horvát és a horvátországi magyar kisebbség hagyományápoló, kulturális tevékenysége. A magyarság identitástudatának erősítését szolgálja, ha biztosított számára az anyanyelvű oktatás. Hosszas – közel tíz éves – előkészítés után az eszéki Strossmayer Egyetemen 2007. októberben megnyílt a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (korábban a magyar nyelv oktatását a zágrábi egyetemen működő Hungarológiai Tanszék vállalta). A Magyarországon élő horvát kisebbség számára pedig a Pécsi Tudományegyetem biztosítja az anyanyelvi képzést, emellett Szombathelyen is van lehetőség a nyelvet tanulni.

2. Bosznia-Hercegovina

A két ország közötti kapcsolatok a 19. században váltak intenzívvé. Az OMM részeként hazánk is nagy szerepet vállalt az oszmáni uralom alól felszabadult ország modernizációjában. Hosszú idő után, az 1980-as évektől kezdve újra élénkebb gazdasági relációról beszélhetünk, amit Jugoszlávia felbomlása, illetve a boszniai háború kettétört. A diplomáciai kapcsolatok felvételére az új állammal, Bosznia-Hercegovinával 1992. december 28-án került sor. A két ország közötti relációban a külügyminisztériumok közötti együttműködés meghatározó jelentőségű. Megfelel ez annak a bosznia-hercegovinai igénynek, hogy hazánk a magyar európai integrációs tapasztalatok átadásával segítse a még fiatalnak tekinthető államot. A 2005-ös Budapest Fórumon a Stratégiai Partnerség és a nyugat-balkáni államok külügyminiszterei megállapodtak arról, hogy a hat EU-tagállam egy-egy kérdés-körben átadott tapasztalataival járuljon hozzá a térség államainak európai integrációs felkészüléséhez. Magyarország a bel- és igazságügyi területen vállalta a felkészítést.

2005-től kezdve minden évben volt miniszteri vagy miniszterelnöki fórum, sőt 2007-ben sor került a parlamenti elnökök, illetve az államfők találkozóra is. A szerződéses kapcsolatok területén is dinamikus fejlődés tapasztalható (a toloncegyezményt végrehajtó jegyzőkönyvről konzultáció zajlik, de a terrorizmus, a kábítószer tiltott forgalma és a szervezett bűnözés elleni harcban történő együttműködésről is megindult a párbeszéd).

Kiemelt feladatok közé tartozik a magyar részvétel Bosznia-Hercegovina stabilizációjában, felzárkóztatásában. A magyar szerepvállalás szerteágazó, pl. lehetőség nyílik a vizumliberalizációs road map-re vonatkozó egyezmény értelmében bosznia-hercegovinai tisztviselők képzésére Budapesten. Egyre erősödik az érdeklődés az infrastruktúra-fejlesztésre használható magyar pénzügyi eszköz iránt. A kétoldalú alapon történő segítségnyújtás mellett hazánk részt vesz az EU előcsatlakozási támogatási projektjeinek megvalósításában (twinning projektek), és az IPA programozási folyamatában. Az EUFOR Althea missziója keretében egy magyar század (145 fő) működik, továbbá az EUFOR parancsnokságon 11 fő törzstiszt teljesít szolgálatot. Ezentúl jelenleg 3 rendőrtiszt dolgozik az EU rendészeti missziójában (EUPM), valamint egy 5 fős nyomozócsoport az Althea rendőri egységénél (IPU). Fontos tény az is, hogy magyarországi szakemberek tevékenykednek az UNDP, illetve az EBESZ képviseletén.

A kapcsolatokon belül a gazdasági vonatkozásúak a dominánsak. A két fél között a Gazdasági Együttműködési Megállapodás (GVB) – 2008-as első szarajevói ülése óta – teremt jogi keretet a gazdasági kapcsolatok hosszú távú fejlesztéséhez, alábbi együttműködési területeket határozta meg: mezőgazdaság, energetikai szektor, közlekedés, a közép-, és kisvállalkozások közötti együttműködés, építésügy, befektetések, környezetvédelem és turizmus.

Bosznia-Hercegovina külkereskedelmi partnerei között hazánk a 8. helyen áll. A külkereskedelmi forgalomban a magyar kivitel a meghatározó, bár hozzá kell tenni, hogy az előző évekhez képest sokat javultak a bosnyákok mutatói (4. sz. táblázat).

3. táblázat. Magyar–bosznia-hercegovinai külkereskedelem (M EUR)

	KIVITEL		BEHOZATAL		EGYENLEG	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Összesen	266,8	368	143,4	105	123,4	263

Forrás: B-H Külkereskedelmi Kamara

A gazdasági kapcsolatokban az áruforgalom dominál. Bosznia-Hercegovinából Magyarországra szállított legfontosabb áruk: kazánok, gépek, mechanikus gépek és alkatrészek, alumínium és alumínium termékek, ásványok, fém és acél termékek, szervesetlen vegyi termékek, papír, karton, fa és faipari termékek, elektromos gépek és felszerelések, bútor, ágynemű, réz, fegyver és lőszer, természetes és műszőrme. A legfontosabb magyar export cikkek: ásványi üzemanyag, ásványolaj, gabonafélék, zsír, állati és növényi olajok, gépkocsik és alkatrészei, elektromos gépek és felszerelések, élelmiszeripari termékek, cukor (5. táblázat).

A tőkekivitel tekintetében a térség többi országhoz képest még elég nagy az elmaradása hazánknak,⁶ Magyar részről a legnagyobb befektetést a MOL-INA konzorcium tranzakciója jelenti, melynek során 2006-ban a magyar olajipari társaság horvát vállalatával együtt megvásárolta az Energopetrol 67%-át. A másik nagy magyar befektető, a Magyar Alumínium Holding (MAL) egy bauxitbányában (Jajce) vásárolt részesedést. De említést kell tenni néhány relative kisebb cég beruházásáról is, mint a Fornetti Kft. A magyar Transzelektro Ganz Röck Zrt. révén 2008 márciusában üzembe helyezték a Tuzlai Hőerőmű 5. számú blokkját, amelynek kiépítését a magyar fél végezte el. Az Agrokompex C.S. Zrt. takarmánygyártással és takarmányforgalmazással foglalkozó agrárnagyvállalat leányvállalatot hozott létre. Az Isoplus Távhővezetékgyártó Kft. a 2008-as év folyamán, termékei által mintegy 1,15 millió EUR értékben vett részt különböző projektekben, mint pl. a Travnik-i Hőközpont rekonstrukciója, egy Kakanj-i és egy Doboj-i hővezeték projekt, valamint B-H első Eko-Hőközpontjának kiépítése Gračanicában. A lehetőségek körét azonban még nem használták ki a magyar befektetők teljes mértékben. Egyes vélekedések szerint ennek az, az oka, hogy még nem fejeződött be a privatizáció, még egy sor nagy fejlesztési projektet ez évben indítanak el. Az együttműködés, a magyar jelenlét Bosznia-Hercegovinában azonban még tartogat lehetőségeket. Az egyik ágazat a turizmus, a téli sportokhoz kapcsolódóan (pl. si-turizmus), a gyógy- és wellness-turizmus fejlesztéséhez biztosítottak az adottságok, folyamatban vannak a szálloda privatizációk, új szállodák építésére projektek születnek. A másik ágazat a mezőgazdaság és élelmiszerfeldolgozás, 1,5 millió hektár művelhető területtel, kiváló talaj és éghajlati adottságokkal, öntözési lehetőséggel, ehhez rendelkezésre áll a szakképzett szabad munkaerő, de a magyar munkatapasztalatokra szükség van. Jelentős igény van az élelmiszerfeldolgozó kapacitások bővítésére (hűtőházak, savanyító üzemek). Szóba jöhet még a fakitermelés, a faipar a hatalmas kiterjedésű erdőségek révén. Az erős, exportképes bútorturizmus már több külföldi befektető is felfedezte, de még van szabad kapacitás. Végül ne feledkezzünk meg az infrastrukturális beruházásokról, amelyek az egyik legnagyobb lehetőséget jelenthetik, mint a Budapest–Szarajevó–Ploce V/C autópálya megépítése, az autópályához kapcsolódó beruházási igények (üzemanyagtöltők, motelek, bővülő turisztikai lehetőségek) mint lehetőségek, vagy a vasúti fejlesztések és további út-projektek (Kakanj–Zenica, Vlakovo–Tarcin V/C autópálya szakaszok kiépítése). A fémipar is lehetőséget kínál – a bőséges szén, ezüst, bauxit, magnézium, gipsz stb. készletek – a BiH-ban előállított alumíniumra és acélra alapozva a to-

vább feldolgozásra (aluminium profilok, galvanizált fémhuzalok, minőségi acélgártás, szerszámok, daruk, háztartási készülékek stb.). Az energia szektorban is óriási lehetőség rejlik, nagy a vízi energia kapacitás a Drina és a Neretva folyók mentén, 100 vízi erőmű építésére van mód, ezentúl hőerőművek modernizációja, újak építése van mód, de hatékonyan kiaknázható a szélenergia is.

A kulturális és oktatási kapcsolatok fejlesztése is fontos eleme a két ország közötti együttműködésnek. 2005-ben került aláírásra az Oktatási, Tudományos és Kulturális Együttműködésről szóló Keretegyezmény. Végrehajtási Egyezmény (munkaterv) híján azonban az együttműködés csak alkalmoszerű a kultúra és az oktatás terén. Egyedül a tudományos együttműködés folyik szervezett keretek között pl. a tudományos akadémiák megállapodása. Sajnálatos módon a felsőoktatási együttműködés is csak alkalmoszerű, bár több magyarországi egyetemi központnak (PTE, DTE, CEU, BTE) vannak partnerei BiH-ban, de a valódi kooperációt nem egy esetben a boszniai fél lassúsága, kényelmessége is nehezíti. A kulturális kapcsolatok terén is egyoldalúságról beszélhetünk, eddig inkább csak magyar részről történt egyre rendszeresebb megjelenés Bosznia-Hercegovinában.

A pécsi kapcsolat jelzi, hogy települések közötti partnerségi együttműködés is élénken fejlődik a két ország között. Élő kapcsolatok van: Budapest és Szarajevó, Pécs és Tuzla, Pomáz és Pale, Zalaegerszeg és Zenica, Kaposvár és Mosztar, Nagykanizsa és Bihács között.

3. Szerbia

A magyar–szerb kapcsolatokat hasonlóan a horvát viszonyhoz a földrajzi közelség mellett a két nép történelmének közös pontjai alapozzák meg. A modernkori – a jugoszláv állam részét képező – Szerbiával való viszony elég ambivalensen alakult, „hideg napok” és élénkülő kapcsolatok (különösen az 1980-as években) egyaránt jellemzik. Napjainkban a vajdasági magyarelles incidensek és az autonómia kérdése kapcsán kerül a két ország viszonya az érdeklődés középpontjába. A szerbek országuk egyik „európai kapujának” tekintik hazánkat, mind közvetlenül (közlekedési szempontból) mind átvitt értelemben. Ugyanakkor a szerb külügyi stratégiában Magyarország nem foglal el akkora szerepet, mint ahogy itt mi gyakran gondoljuk.⁷ Mindenesetre Magyarország számára alapvető nemzeti érdek Szerbia euroatlanti integrációja, a vajdasági magyarság és az élénkülő gazdasági kapcsolatok érdekében egyaránt. Szerbiának pedig szüksége lehet az magyar tapasztalatok átadására.

A kétoldalú kapcsolatok szerződéskötésekben, magas szintű – államelnöki, miniszterelnöki és parlamenti elnöki – találkozók, valamint tárcaközi megállapodásokban realizálódtak. A két ország közötti gazdasági kapcsolatokban az ezredforduló óta fejlődés tapasztalható. Ez összefügg a szerb gazdaság stabilizálódásával, a megindult privatizációval, a külföldi tőke beáramlását biztosító feltételek megteremtésével, bár a pénzügyi válság hatásait még nehéz hosszú távon megjósolni. A magyar–szerb gazdasági relációban a fejlődés ellenére még sok kihasználatlan lehetőség kínálkozik. Mértéke elmarad a szomszédos országokkal (mint a magyar–horvát, magyar–bolgár, magyar–román) folytatott kereskedelemtől. Szerbia egyike a magyar nemzetközi fejlesztési programok (NEFE) kiemelt célországainak, s ez a kontaktus szintén erősítheti a gazdasági kooperációt.⁸

Az áruforgalom tekintetében a magyar kivitel Szerbia irányába 2008-ban 1,039 milliárd euró volt (20,3%-os növekedés), míg behozatalunk értéke 244 millió euró volt (30,4%-os bővülés), kereskedelmi aktívumunk 795 millió euró (17,5%-os bővülés), a kétoldalú teljes termékgazdasági forgalom értéke 1,283 milliárd euró volt. Vagyis mindkét irányban növekedést mutat az áruforgalom. A 2009-es évben a válság hatásaként csökkent a magyar kivitel mértéke az összes főcsoportban, de különösen nagy volt a visszaesés a nyersanyagok tekintetében, ezt követték az energiahordozók, és az élelmiszer, ital, dohány termékek. Behozatalunkban

viszont jelentősen nőtt az energiahordozók és mérsékelt az élelmiszer, ital, dohány árucsoport mértéke, a legnagyobb visszaesés a feldolgozott termékek és a nyersanyagok árucsoportban jelentkezett.

4. táblázat. Magyar–szerb gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok

	Szerbia (ezer euróban)					
	Export		Import		Export	Import
	2007	2008	2007	2008	07/08%	07/08%
Összesen – Termék	863 521	1 038 931	187 042	243 902	120	130
Élelmiszer, italok, dohány	42 410	62 470	23 837	59 549	147	250
Nyersanyagok	13 262	29 948	12 738	13 772	226	108
Energiahordozók	193 001	281 824	13 546	26 175	146	193
Feldolgozott termékek	295 257	334 441	106 390	118 537	113	111
Gépek és szállítóeszközök	319 589	330 248	30 531	25 868	103	85

Forrás: ITDH 2009

A kétoldalú kereskedelem meghatározó szerepe van a magyar multinacionális cégeknek, és a Szerbiában működő kb. 500 magyar–szerb vegyes tulajdonban lévő kis- és közép vállalatnak. A magyar cégek gyakran vegyesvállalataikon keresztül rendszeres kiállítóként jelennek meg a jelentősebb szerb szakmai vásárokon, magyar állami támogatás segítségével (ITDH). A magyar exportőrök számára további komoly lehetőséget jelent, hogy 2007-ben Szerbia tagja lett a CEFTA-nak és ezzel részévé vált a 60 milliós egységes felvevő piacot jelentő dél-kelet-európai régióknak.

A befektetések terén Magyarország összesen 353,5 millió USD összeggel a 9. helyet foglalja el. Jelen van a magyar „Conti Tech Rubber Industrial” Kft., amely a velika crljeni „Kolubara Univerzal” gumi szállítószalag gyártó vállalat 70%-át vásárolta meg, a Masterplast Group Zrt. 4 millió eurós beruházással nyitotta meg eddigi legnagyobb gyárát Szabadkán. A Betonút Szolgáltató és Építő Zrt. a Valjevo Put építő vállalatot vásárolta meg 2007-ben és vállalt egy 2,7 millió eurós beruházási programot is. Az OTP Bank 2007-től hivatalosan képviselteti magát Szerbiában, a MOL Nyrt. pedig folyamatosan bővíti szerbiai benzinkút hálózatát (közel 30 benzinkút). A Fornetti cég pedig eddig 15 millió euró beruházást hajtott végre a szerb piacon. Még jó néhány befektetési terület áll nyitva a magyar tőkeexportőrök előtt Szerbiában, mint: az ingatlan beruházás és fejlesztés, az infrastruktúra-fejlesztés, az építőipar, a turizmus, az elektronika, az autóipar, az élelmiszer feldolgozás, a kereskedelem, és a szolgáltatások. A Magyarország felé irányuló szerb tőke kivétel még mindig elhanyagolható mértékű, Szerbia továbbra is a privatizációban, a külföldi tőkebeáramlás növelésében érdekelt.

Az uniós források lehetőséget teremtenek az együttműködésre, az IPA Határmenti Együttműködés Program a magyar–szerb határmenti együttműködést a gazdaságfejlesztés, a turizmus, a közös környezetvédelmi tevékenységek fejlesztésében, a határon átnyúló közlekedési és információs hálózatokhoz való hozzáférés javításában, a határon átnyúló víz- és hulladékgyógyítás fejlesztésében, valamint a közös egészségügyi, kulturális és oktatási struktúrák kialakításában látja. Ebben a programban, ahogy a kapcsolatok más dimenzióiban is fontos szerepet játszanak a vajdasági magyarok.

A kulturális kapcsolatok is a kétoldalú megállapodásokon alapulnak. A magyar fél részvétele kulturális megjelenés tekintetében elsősorban a Vajdaságban érzékelhető. A rendszeresebb találkozók, közös programok a határ közeli nagyobb városokban, mint Szeged, Szabadka, Baja, Magyarokanizsa szerveződnek. Nehezíti a hatékony együttműködést, hogy az ország belsejébe – már Belgrádba is – ritkábban látogat el magyar művészeti csoport.

4. FYROM (Macedónia)

Az 1991-ben függetlenné vált ország egyik legfontosabb célkitűzése az euro-atlanti struktúrákba való beilleszkedés, vagyis a NATO és EU tagság elérése. Magyarország szerepvállalása elsősorban arra irányul, hogy segítse ezt az integrációs folyamatot. A két ország közötti diplomáciai kapcsolatok 1994-től datálhatók. A magyar nagykövetség megnyitása (1999) után a kétoldalú politikai és államközi kapcsolatok gyors fejlődésnek indultak. A 2001. elején kirobbant belpolitikai feszültségek visszavetették a kapcsolatépítést és fékezően hatottak a Macedónián átutazó magyar állampolgárok utazási kedvére is. Az évtized második felétől kezdve biztosított a vízum nélküli békés átkelés az országon, a hazánkba látogató macedón állampolgárok számára is feloldották a vízumkényszer 2010 januárjától.

2001-ben a fentebb jelzett konfliktus miatt hazánk NATO-tagállamként részt vett az illegálisan tartott fegyverek begyűjtését célzó műveletben, majd az azt követő években pedig az EBESZ-megfigyelők tevékenységét támogató, illetve az ország destabilizálódását megakadályozni hivatott NATO-műveletekben. Magyarország napjainkban is részt vállal a békefenntartásban, a NATO-parancsnokságon egy tiszt képviseli hazánkat. Az EU-nak a macedón rendőrség munkáját támogató műveletében pedig 2004. január végétől 5 magyar rendőr vesz részt. Általában elmondható, hogy a macedón biztonság megteremtésében és fenntartásában aktív közreműködő a magyar fél. Macedónia az egyik kezdeményezettje és célországa az ún. Szegedi Folyamatnak, ezért macedón köztisztviselők, szakértők felkészítése, biztonságpolitikai képzése zajlott Magyarországon. Budapest volt a helyszíne a macedón rendőrtisztek továbbképzésének is, amelynek témája a szervezett bűnözés és terrorizmus elleni küzdelem.⁹

Az elmúlt években több új kormányközi (beruházás-védelmi, kettős adózást kizáró, polgári légügyi, részleges vízummentességi, toloncegyezmény, oktatási és tudományos) egyezmény született. 2008-ban aláírták a nemzetközi fejlesztési együttműködést szabályozó nyilatkozatot is. Az új típusú kereskedelmi megállapodást még 1996-ban megkötötte a két ország. 1999-ben pedig állat- és növény-egészségügyi megállapodást aláírására került sor. 2001-ben született megegyezés a beruházások kölcsönös védelméről, valamint a kettős adóztatás elkerüléséről. A gazdasági kapcsolatok nem túl nagy területre fókuszálnak, elsősorban Magyarország számára biztosítják a külkereskedelmi aktivitumot. Általában elmondható, hogy a kétoldalú kereskedelmi forgalomban a magyar export tételei: az élőállatok és állati termékek, a gépek és berendezések, a növényi termékek, valamint a műanyagok és gumiáruk. A magyar importban a textilipari anyagok és textiláruk, a nem nemesfémek és az ezekből készült áruk és az élelmiszerkészítmények, italok a legjelentősebb tételek. A kétoldalú gazdasági kapcsolatok legjelentősebb területe a magyar T-com (akkori nevén a MATÁV) térhódítása a macedón piacon, ugyanis 2000-ben sikerrel megvásárolta a Makedonski Telekom Rt. (MAKTEL) távközlési vállalat többségi tulajdonát. Ezzel Magyarország a harmadik legnagyobb befektetőnek számít az országban. Sajnálatos módon több nagy magyar cég nem követte a Telecom térnyerését. Középvállalati szinten történt csak előrelépés a tőkebefektetések területén, így a csongrádi Kör-Ker Iroda Kft környezetkímélő, bioenergiát előállító – 50 millió euró összértékű beruházás – üzemének létesítéséről írtak alá megállapodást.¹⁰ A szegény, de természeti értékekben gazdag országban a turizmus még felfedezésre vár, érdemes lenne a magyar befektetők számára ezt a lehetőséget feltérképezni.

5. Montenegró

Montenegró 2006-os önállóvá válása után a térség egyik legkisebb, gyorsan fejlődő állama. Magyarország számára az új kapcsolatokra fogékony állam jó lehetőségeket kínál/ kínál a tőkebefektetések és a kereskedelem, áruforgalom területén.

Az önállóvá vált Montenegróban az egyik legnagyobb külföldi tőkebefektetővé vált Magyarország, elsősorban a MATÁV üzlet (ma már T-com) révén, amely 110 millió euró vételárát jelentett és további 30 milliót fejlesztésekbe fektettek. Hasonló nagy üzletnek minősült az OTP által megvásárolt CKB bank (105 millió eurós vételárral és 25 milliós feljavítási kölcsönnel). A Hunguest Hotellánc is belépett a befektetők közé, 3 szállodát és tucatnyi bungalót vásárolt meg. Jelen van az országban a Trigránit is. Úgy tudni, hogy komoly szándék alakult ki egy bauxitbánya koncesszió iránt a Magyar Alumínium Rt. Részéről, valamint több kisebb-nagyobb vállalat is érdeklődő a bari kikötő lehetőségei – elsősorban a szolgáltató részleg iránt. A 2008-s évben a magyar tőkekihelyezés mértéke is növekedett. A statisztikai adatok szerint az összes befektető ország között Magyarország az első helyen áll.

5. táblázat. A magyar–montenegrói külkereskedelem áruszerkezete (M EUR)

Megnevezés	KIVITEL		BEHOZATAL		EGYENLEG	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Összesen	18,2	46,9	88,4	5,7	-70,1	41,2
Élelmiszer, ital, dohány	1,8	5,2	0,0	0,0	1,8	5,1
Nyersanyagok	0,0	1,0	2,6	2,7	-2,6	-1,7
Energiahordozók	0,5	0,2	-	-	0,5	0,2
Feldolgozott termékek	7,5	12,0	85,7	2,9	-78,2	9,1
Gépek, gépi berendezések	8,5	28,5	0,0	0,0	8,5	28,4

Forrás: KSH

A magyar vállalkozások befektetési lehetőségeire Podgoricában egy Információs pontot hoztak létre, amely segíti a tőkekihelyezést és a kereskedelmi tárgyalásokat. Montenegróban magyar befektetői szempontból kiemelt jelentőségűnek négy ágazat számít: mezőgazdaság, turizmus, bankszektor, energiaszektor. A turizmus az ország egyik fő bevételi forrásává nőtte ki magát. A magyar turisták száma a statisztikák szerint lassan emelkedik. Egy felmérés szerint Magyarországról főleg a 19 és 30 év közöttiek, a tanulók illetve relatív magas átlag iskolai végzettséggel rendelkezők keresik fel az országot, elsősorban tengerparti üdülés céljából.¹¹

Összegzés

Napjainkban az Európai Uniónak egy új alrendszere van kialakulóban a balkáni térségben, amely összekötő kapcsolatot jelent Közép-Európa és a Mediterráneum között. E ténynek mind Magyarország, mind pedig a Balkán térség számára számottevő társadalmi, gazdasági és kulturális jelentősége van.

A magyar–balkáni kapcsolatok intenzitása történelmi koronként változó, a mindenkori bel-, és külpolitikai-, nagyhatalmi viszonyok függvényében. Napjaink kapcsolatai mélységét egyrészt meghatározza a múltbéli, a valamikori viszonyrendszer, hatással van rá az egymás területén élő etnikumok helyzete is (mint a horvát-magyar, a szerb–magyar viszony). De a posztjugoszláv térségben lévő országok számára egyedüli lehetőségnek kínálkozó euroatlanti integráció közelebb hozza Magyarországot, erősítheti a meglévő kapcsolatokat.

A nagypolitika feladata megteremteni a lehetőségeket a térségben való tartós és hatékony jelenlétre, biztosítani intézmények, valamint szakembergárda révén az integrációs

tapasztalatok átadását. Emellett lehetővé kell tenni a magyar termékek még nagyobb arányú kivitelét és a tanulmányban is feltárt még kiaknázatlan befektetési területeken való megjelenést. A jelenlegi gazdasági, pénzügyi helyzetben Magyarországnak még nagyobb gazdasági aktivitásra kellene törekednie a térségben. A tudományos elemzések, valamint a kormányzati információk birtokában szükséges kijelölni azokat a területeket, ahol a meglévőnél jóval nagyobb gazdasági aktivitásra van szükség, és az ehhez kapcsolódó diplomáciai lépéseket is mozgósítani kell.

Különösen fontos az a tényező, hogy a magyar EU elnökség idején a Nyugat-Balkán prioritásként került a magyar és európai külpolitika homlokterébe. Fontos lenne a magyar külügyi kormányzatnak elérni, hogy a térséggel való földrajzi közelség és szoros történelmi kapcsolatok révén Magyarország váljon az EU balkáni információs centrumává, az itt koncentrálódó ismeretek, kapcsolatok révén az országunk segítse a térség bekapcsolását illetve a multinacionális cégek megjelenésében közvetítő szerepet vállaljon. Mindez tartós sikert csak úgy hozhat, ha a magyar társadalom – különösen a befektetni szándékozó kis- és középvállalkozások – számára is egy árnyalt, reális Balkán-kép kerül közvetítésre.

JEGYZETEK

1. Hajdú Z. (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig. – Balkán Füzetek No. 1. Pécs, 71. p., illetve Hajdú Z.–Illés I.–Raffay Z. (szerk.) (2007): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térsztruktúrák. MTA RKK, Pécs 161 p.
2. Pap N. (2007): A Balkán „kis” politikai földrajza – In: Reményi P. (szerk.) Balkán Füzetek No. 5. 126. p., illetve Pap N. 2009: Nyugat-Balkán – In: Pap N. – Kobilka I. (szerk.) Budapest MK KBH pp. 145–146.
3. Bali Lóránt: A horvát–magyar kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa 1991-től napjainkig In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 261–268.
4. Pap N. (2007): A Balkán „kis” politikai földrajza – In: Reményi P. (szerk.) Balkán Füzetek No. 5. 126. p.
5. Pámer Z. (2009): A dél-dunántúli régió és a horvát önkormányzati középszintek, valamint a területfejlesztési intézményrendszer kapcsolatai In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 268–280.
6. Horvátországban 2 milliárd, Montenegrón 600 millió, Macedóniában 500 milliós, Szerbiában 100 milliós nagyságrendű (euróban számolva) a magyar tőkekihelyezés (Varga I. 2009).
7. Juhász J. 2009: A szerbiai politikai változások tendenciái – www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkanmint01.pdf – Letöltés ideje: 2010. 02. 12.
8. Juhász J. (2009): A szerbiai politikai változások tendenciái – www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkanmint01.pdf – Letöltés ideje: 2010. 02. 12.
9. Hány Sz. (2009): Macedóniak kül-, és biztonságpolitikája, magyar–macedón kapcsolatok. – In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám I. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 70–86.
10. Hány Sz. (2009): Macedóniak kül-, és biztonságpolitikája, magyar–macedón kapcsolatok. – In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám I. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 70–86.
11. Nagy Abonyi Cs. (2006): Magyar gazdasági törekvések Montenegróban – In: Pap N. (szerk.): Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bali Lóránt: A horvát–magyar kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa 1991-től napjainkig In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 261–268.
- Bartlett, W. (2003): Croatia. Between Europe and the Balkans. Routledge, 176 p.

- Glatz F. (szerk.) (2007): A Balkán és a Magyarország váltás a külpolitikai gondolkodásban. MTA TTK Európa Intézet, Budapest, 430 p.
- Illés I. (2002): Közép- és Kelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 220. p.
- Hajdú Z. (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig. – Balkán Füzetek No. 1. Pécs, 71. p.
- Hajdú Z.–Illés I.–Raffay Z. (szerk.) (2007): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térsztruktúrák. MTA RKK, Pécs, 161 p.
- Hajdú Z.–Pap N.–Tóth J. (szerk.) (2001): Az átalakuló Balkán politikai – földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 231 p.
- Háry Sz. (2009): Macedóniak kül- és biztonságpolitikája, magyar–macedón kapcsolatok. – In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám I. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 70–86.
- Hóvári J. (2006): Adriai és balkáni hatások a Balatontól a Dráviáig. – In: Pap N. (szerk.). Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 43–58.
- Juhász J. (2009): A szerbiai politikai változások tendenciái – www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkanmint01.pdf – Letöltés ideje: 2010. 02. 12.
- Kádár B. (2007): Az Európai Unió külgazdasága, Délkelet-Európa és Magyarország – In: Glatz Ferenc (szerk.) A Balkán és Magyarország – váltás a külpolitikai gondolkodásban? MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet, Budapest, pp. 41–45.
- Kocsis K. (ed.) (2007): Délkelet-Európa atlasz – FKI Bp. 136 p.
- László M. –Gáspár A. (2006): A horvát gazdaság állapota az állami gazdaságpolitika tükrében. In: M. Császár Zs. (szerk.). Balkán Füzetek No. 4. PTE TTK KMBTK Pécs, pp. 89–99.
- M. Császár Zs. (2008): Magyarok a határ túloldalán – A baranyai államhatár a XX. században – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., pp. 164–172.
- M. Császár Zs.–Kolutác A. (2009): Baranya megye és Tuzla kanton társadalmi-gazdasági változásainak összehasonlító elemzése. Közép-Európai Közlemények II. évf. 1. szám No. 3. pp. 18–30.
- Nagy Abonyi Cs. (2006): Magyar gazdasági törekvések Montenegróban – In: Pap N. (szerk.): Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs.
- Pámer Z. (2009): A dél-dunántúli régió és a horvát önkormányzati középszintek, valamint a területfejlesztési intézményrendszer kapcsolatai In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 268–280.
- Pap N. (2007): A Balkán „kis” politikai földrajza – In: Reményi P. (szerk.) Balkán Füzetek No. 5. 126. p.
- Pap N. (2009): Nyugat-Balkán – In: Pap N.–Kobolka I. (szerk.) Budapest, MK KBH pp. 145–146.
- Prévélakis, G. (2007): A Balkán. Kultúra és geopolitika. Imedias Kiadó, Kozármisleny, 220. p.
- Varga I. (2009): Magyarország és Bosznia-Hercegovina kapcsolatai In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 217–222.